

LIBRARY COPYRIGHT NOTICE

www.huc.edu/libraries

Regulated Warning

See Code of Federal Regulations, Title 37, Volume 1, Section 201.14:

The copyright law of the United States (title 17, United States Code) governs the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material.

Under certain conditions specified in the law, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specific conditions is that the photocopy or reproduction is not to be “used for any purpose other than private study, scholarship, or research.” If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of “fair use,” that user may be liable for copyright infringement.

This institution reserves the right to refuse to accept a copying order if, in its judgment, fulfillment of the order would involve violation of copyright law.

רבנות והתנסות טכנולוגית בתקופת הקורונה

ניתוח איכותני של ראיונות עם רבנים/ות מקהילות רפורמיות אורבניות

תיזה רבנית

מנחות :

פרופ' רבה דליה מרקס

פרופ' טליה מירון-שץ

מגיש :

רודריגו באומוורצל

341008613

ב"ה אוקטובר 2021

תוכן העניינים :

עמוד 1 - מבוא

עמוד 3 - הקדמה אישית

עמוד 4 - מונחים חשובים לקוראים

עמוד 5 - דיון תיאורטי

עמוד 9 - שאלת המחקר

עמוד 9 - ניתוח איכותני של הראיונות

עמוד 22 - מתודולוגית המחקר

עמוד 24 - הצגת מהלך המחקר

עמוד 26 - דיון מסקנות על הראיונות

עמוד 29 - רפלקציה אישית על העבודה

עמוד 31 - נספח 1

עמוד 32 - נספח 2

עמוד 34 - ביבליוגרפיה

במהלך תש"פ התגלה בעולם נגיף חדש. הנגיף, בשם COVID-19 או בכינויו "קורונה" הכריח את העולם לעצור. אנשים הסתגרו בתוך בתיהם, כלל תנועת המטוסים הפסיקה למשך חודשים, ומדינות רבות סגרו את גבולותיהן. כתוצאה מכך, אנשים רבים איבדו את מקום עבודתם, ואחרים נאלצו להיות בתוך בתיהם ללא רשת ביטחון כלל.

איך השפיע נגיף הקורונה על העולם היהודי? יש כמה תשובות לשאלה הזו. התנועה הרפורמית, שביסודותיה מוכנה לחבק את הכלים הנוכחיים כדי לבצע שינוי ליטורגי וקהילתי, הכניסה טכנולוגיה אל תוך אולם התפילה. זרמים אחרים התמודדו עם הנגיף בדרכים שונות.

עצם העובדה שכלל הקהילות הרפורמיות השתמשו בכלים דיגיטליים כדי לשדר את תפילותיהן מבלי שהתאפשר להן לקיים תכנון וחשיבה ארוכת טווח, מהווה סיבה מאוד טובה לברר מה פשר השינוי הזה, כיצד הרבנים/הרבנות התמודדו איתו, ומה למדו ממנו. תוך ימים ספורים, רבנים/רבנות העבירו את מנהיגותם דרך המחשב או הטלפון הנייד. האיסור הכללי למפגש עם אנשים מחוץ לתא הביתי גרם לשינוי מהותי בתפקיד של הרב/הרבה, וניתן להניח כי השינוי הזה לא ייעלם לגמרי ברגע שתיעלם ההתמודדות הרפואית עם הנגיף. אם קודם לכך הקהילה הייתה צריכה בניין/מקום על מנת להיפגש, להתפלל, להתארגן ולפעול, המרחב הדיגיטלי שאב לתוכו את כל העיסוקים האלה, בלי זמן לחשיבה על הדרך הטובה ביותר על מנת לעשות כל זה.

התנועה הרפורמית גרמה למהפכה ביהדות כי היא הביאה את העולם העכשווי לתוך התפילה. כך, ההיסטוריה משכתבת את עצמה. שוב התנועה הרפורמית הביאה את הטכנולוגיה כדי לאפשר לחברי/חברות הקהילה להתפלל, להיפגש ולהתחבר.

המחקר שלי בוחן את הקהילות הרפורמיות הקיימות בסביבה האורבנית של מדינת ישראל דרך הרבות/הרבנים שמובילים אותן. המטרה היא להבין לאן הרוחות של הטכנולוגיה נושבות וכיצד הקהילות, שכבר היו קיימות, מתנהגות מול המעבר מהמפגש פנים מול פנים למפגש הדיגיטלי. אני עושה זאת דרך בחינה של עיסוק הרב/ה. ההתמקדות היא בקהילות אורבניות, כי בהן, לעומת קהילה קיבוצית לדוגמה, המפגש פנים אל פנים לא התאפשר כלל בזמן הקורונה.

אנחנו עדים למהפכה המתרחשת מול עינינו בקהילות, ועל פי עבודת המחקר מול שבעה רבנים ורבנות רפורמיות בארץ ישראל, אין חזרה לימים הקודמים. בעקבות זאת, לחקור את השינויים בעודם מתרחשים עדיין, זה אתגר גדול. המרואיינים/ות התבקשו להעביר למילים לראשונה את עשייתם בשטח, וכך להגדיר

מחדש את התפקיד שלהם, את קהילתם ואת אמונתם באופן שלם. הראיונות הם עדויות לתגובות במהלך תקופת חירום. באמצעותם אנחנו יכולים לנתח את הימים הראשונים של המהפכה למען יהדות טכנולוגית, אבל חשוב לציין כי עדיין יש בנייה שלמה שמתבקשת לגבי עתיד היחס בין העולם הטכנולוגי והיהדות.

מתודת המחקר בה בחרתי להשתמש הינה של מחקר איכותני נרטיבי, ודרכו לשמוע את חוויות הרבנים במילותיהם שלהם. ד"ר דבורה בריצמן כותבת:

"השיח מסמך את מה שיכול להיאמר ואינו יכול להיאמר, הוא יוצר יחסים של כוח וקהילות של הסכמה ואי-הסכמה, וכך גבולות דיסקורסיביים מוצבים תמיד מחדש סביב מה שמכונן את הרצוי והלא-רצוי וסביב מה שמאפשר מבנים מסוימים של מובנות ואי-מוכנות."¹

אנחנו מאמינים כי עבודת המחקר הזו מציירת מחדש את הגבולות של היהדות בקרב הרבות והרבנים שנדרשו להעביר במילים את העשייה הבלתי מתוכננת של העבודה הרוחנית בזמן המגיפה. אין אנו יכולים לנבא את העתיד ולנסות להצביע לשימוש בטכנולוגיה שיתקבע בעתיד כחלק של התפילה, אלא אנחנו מנסים לתפוס רגע מסוים ולהבין מה קורה בו. במילים של ד"ר שמחה שלסקי וד"ר ברכה אלטפרט:

"(...) בכל רגע נתון יש לנו אמת כלשהי, שאותה אנו נושאים בלבנו והיא שמדריכה את התבוננותנו בתופעות ואת האופן שאנו מתעדים אותן."²

השאלה הנובעת מהמחשבות האלו היא כיצד כניסת הטכנולוגיה לעולם התפילה השפיעה על התפקיד הרבני, הן מזווית הרוחנית, והן מזווית הניהולית. זו השאלה המרכזית שתכוון אותנו במהלך המחקר. השאלה הזו מציגה את הטכנולוגיה כחלק ממסגרת רוחנית וקהילתית שבאה לידי ביטוי בהחלטות או עשייה של הרבה או הרב. עם זאת, המחקר מתבסס על ראיונות איכותניים עם שבעה רבנים מקהילות אורבניות בישראל. המחקר מנסה לבנות נרטיב אחד הכולל את קולם של כל המרואיינים/ות, תוך שהוא נותן מקום לגוונים הבאים לידי ביטוי בדבריהם. כאשר משווים זאת, לדוגמה, לשאלון סגור, מבינים שבמחקר הנוכחי ניתנה בעיקר הזמנה להשיב על שאלות, ולא ניתנו תשובות מוגדרות מראש, המבטאות את תפיסת העולם של החוקר/ת.

¹ Britzman, D. P. The question of belief: Writing poststructural ethnography. In: E. A. St. Pierre & W. S. Pillow (eds) Working the ruins: Feminist Poststructural theory and method in education. Routledge Press, New York & London. 2000 Page 36

² שלסקי, ש. ואלפרט, ב. דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. הוצאת לאור מכון מופ"ת, תל אביב 2007. עמוד 57

חשוב לציין כי אנחנו תופסים נרטיב כ :

"(...) תוצר המתקבל כתשובה ספונטנית לשאלה פתוחה המזמינה סיפור, כגון 'ספר לי את סיפור חיידך' או 'ספר לי על ילדותך'. תשובה זו מובנת כ'נרטיב', על אף שנרטיב הוא רק אחד מסוגי הטקסט הכלולים בו, מלבד טיעון (ארגומנטציה) ותיאור."³

החוקרות של הנושא "מחקר איכותני" רבקה תובל-משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל מחזקות את מתודולוגיית המחקר בה אנחנו בונים את הנרטיב בדיעבד, לאחר שמיעת התשובה לשאלה כלשהי. כך, אנחנו מבינים כי כוח הנרטיב נמצא בשומע וכיצד הוא מפרש את התוכן של המשמיע. עבודת המחקר החוקרת נושא כל כך עכשווי מתבקשת לשים לב לדייקנות של כל מילה שמופיעה בתשובות של המרואיינים. במקרה שלפנינו בחרנו בשיטת מחקר אינדוקטיבית⁴, שבה אין השערות א-פריוריות לגבי מה שיעלה מן הראיונות, אלא ההקשבה לכל מילה היא שמולידה את התובנות.

המילה כמוקד של המחקר מחזירה אותנו לנושא הרחב של העבודה, שהוא ליטורגיה או הדרך בה הרבות והרבנים מובילים את קהילתם בעת התפילה, וכיצד הטכנולוגיה משפיעה בעולם הרוחני של הקהילה.

עבודה זו באה לשפוך אור בנושא של שימוש בטכנולוגיה בתוך התנועה הרפורמית בישראל ובנוסף לחדש בהבנתה על טכנולוגיה ככלי בלתי נפרד מהעולם בעתיד. יחד עם זאת, אנחנו טוענים כי מכאן ואילך הטכנולוגיה תהיה חלק בלתי נפרד מההווה הליטורגית שלנו, הן דרך כלים דיגיטליים, הן דרך השפה הטכנולוגית עצמה. הטכנולוגיה הייתה חלק בלתי נפרד מהתפילה בזמן הקורונה, ואי אפשר להניח שעם חלוף הקורונה, כל הקהילות ייפרדו מן הטכנולוגיה ומהאפשרויות שהיא מעניקה. בעקבות זאת, עלינו להבין כיצד לעשות שימוש חכם בכלים טכנולוגיים, כאשר 'חכם' הינו בעיני הרבנים והרבות, ויש לו מן הסתם גוונים רבים. בנוסף, עלינו לבחון כיצד התפקיד הרבני קשור לכך.

הקדמה אישית

בין הובלת קהילה לבין מנהיגות חברתית, רוחנית או דתית, הרבנים והרבות של הקהילות הרפורמיות התבקשו להתמודד עם אתגר נוסף בשנת תשפ"א - להיות בצד השני של המסך. עבודה עם טכנולוגיה

³ תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. מחר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות. הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2010. עמוד 11

⁴ Kyngäs, H. (2020). Inductive content analysis. In The application of content analysis in nursing science research (pp. 13-21). Springer, Cham.

איננה חלק מהדרישות ברוב תהליכי הקבלה לעבודה רבנית. למרות זאת, אין ספק כי מכאן ואילך לא תהיה אפשרות אחרת. כל רב ורבה יצטרכו להיות מוכנים לשדר, לשתף, ולעבוד דרך האינטרנט.

בין הובלת קהילה לבין מנהיגות חברתית, רוחנית או דתית, מצאתי את עצמי בארץ ישראל. מחפש את המקום שלי כמנהיג בעם ישראל. במפגשים גורליים במהלך הדרך, אנשים הצביעו לדרכים שהן קצרות וארוכות, ארוכות וקצרות. ראיתי את עצמי בתהליך רב שנים של הכשרה רבנית, ובו בזמן גם כעולה חדש העובד עם העולם הטכנולוגי בתוך סטארט-אפ חינוכי המוביל את משרד החינוך אל תוך אפשרות של למידה פרסונלית המשלבת מטא-קוגניציה ומתמטיקה במטרה שהתלמידים יצליחו להגיע ל5 יח"ל ויישארו שם. עד שהגיעה הקורונה, והכניסה את הטכנולוגיה אל הקהילות שלנו ואל התפילות, לא היה חיבור בין העבודה שלי לבין הרבנות, וכעת אני מרגיש שהחיבור הזה חזק, והאתגרים שמלווים אותי בעבודה – איך להנגיש מידע, איך לייצר חוויה של תמיכה באופן דיגיטלי – נכנסו גם אל החשיבה הרבנית שלי.

בין הובלת קהילה לבין מנהיגות חברתית, רוחנית או דתית, אני מסיים את המסע שלי בתכנית הכשרה לרבנים ישראלים כשאני מוכן להתחיל דרך חדשה המשלבת טכנולוגיה ומהפכה דתית. אני מאמין כי אין לנו ברירה אלא לבחור כיצד להכניס את האמצעים הטכנולוגיים אל תוך אולם התפילה. אם לא נהיה חכמים ומוכנים, אנחנו עלולים לאבד דור שלם, המתבטא מאז הלידה בשפה טכנולוגית. ההחלטה להשקיע מחשבה ועבודה בשילוב בין ליטורגיה לבין טכנולוגיה תאפשר לי לגלות את המקום שלי, בין אנשים לבין הדת, בין מסכים לבין היכולת להסתכל בעין של האחר ולראות בו/בה צלם אלוהים.

מונחים חשובים לקוראים

- אמצעים טכנולוגיים : אמצעים טכנולוגיים או כלים טכנולוגיים הם כל SOFTWARES המציעים פתרונות לבעיות היום יום. בתוך המחקר, האמצעים הטכנולוגיים העיקריים הם ZOOM, FACEBOOK. שניהם עובדים כמייצרים חלל משותף בו אפשר לשדר, לקבל שידורים, ולהשתתף באופן אקטיבי. בנוסף לכלים האלה, יש עוד כלים רבים המספקים אותו שירות, וכלים אחרים, כמו WHATSAPP, שהיו מאוד שימושיים גם בתוך המציאות של קהילות רפורמיות בארץ.

- עולם טכנולוגי : עולם טכנולוגי כולל כלים טכנולוגיים, גם מכשירים טכנולוגיים, כגון מחשבים או טלפון נייד, וגם שפה טכנולוגית. בהינתן שהמסר משתנה בהתאם לאמצעי בו הוא עובר, אז אנחנו צריכים לשים לב לצורה וגם לתוכן כשאנחנו מדברים על העולם הטכנולוגי.

- היברידי/היברידיות: דרך לתפוס את העולם כאשר בו-זמנית יש השתתפות פיזית וגם השתתפות וירטואלית. תפילה היברידית משודרת באינטרנט באחד הכלים הדיגיטליים, לכן היא מותאמת לשפה הדיגיטלית, וכך שייכת לעולם הדיגיטלי ובאותו זמן גם מתרחשת באותו מקום ובאותו זמן עם השתתפות פעילה של אנשים שנפגשו פיזית, כך שהיא מחייבת חשיבה מורכבת של כיצד כל אחד ישתתף.

- פרסונליזציה: תהליך התאמה אישית של החוויה בתוך העולם הטכנולוגי. עם ריבוי התפילות בתוך הזום, אנשים במשפחה אחת יכולים להשתתף בתפילות שונות מבלי לצאת מהבית, כך שכל אחד עובר תהליך של התאמה אישית בחוויה היהודית שלו באמצעות הכלים הדיגיטליים הקיימים.⁵

- עידן הקורונה/סגרים: בארץ, הסגר הראשון התחיל ב-15 למרץ 2020 ונמשך חודש. היו סך הכל, 3 סגרים שכללו הנחיות שונות לגבי יציאה מהבית וכניסה למקומות סגורים. בין מרץ 2020 עד כיום, אוגוסט 2021, אנחנו חיים חיים של פחד בין להידבק לבין להדביק, והחשש מוביל דיונים סוערים על המקום של בית הכנסת בתוך קהילות שונות.⁶

דיון תיאורטי

היהדות משתנה בהתאם לתנאי החיים של היהודים. בשנת תש"פ כל העולם עצר בשל התמודדות עם מגיפה חדשה, הנקראת קורונה. בישראל, המדיניות הממשלתית הכריחה את האזרחים להיות בתוך ביתם, בסגר. עם הסגר, לא היה אפשרי לצאת להתפלל במקום סגור ובעקבות זאת, בתי כנסת היו צריכים למצוא פתרון יצירתי כדי לערב את חברי/חברות הקהילה לחיים קהילתיים ולתפילה דרך המסך השחור. הבחירה בבתי כנסת רפורמים כמרכז המחקר מקבלת משנה חשיבות בנושא הזה, כי כל בתי הכנסת בתנועה הרפורמית בארץ החליטו לשדר את תפילותיהם ולעבוד עם טכנולוגיה בתפילתם, בימי חול, קריאות בתורה, שבת, חגים ומועדים. בעצם, הסגרים והמגיפה היקשו ולפעמים גם ביטלו את האפשרות לקיים תפילה כנהוג. מצד שני, הם פתחו הזדמנויות חדשות לקהילות, בין, ההזדמנות להתחיל לבנות קהילה טכנולוגית, או לקיים את הקהילה כפי שאנחנו אותה, מכירים דרך אמצעים טכנולוגיים.

פרופ' הרב הופמן כותב כי ליטורגיה היא מעבר למחקר הטקסט עצמו. ליטורגיה היא האופן שבו ההקשר החברתי-תרבותי משפיע על החיים הדתיים ועל החיים הרוחניים של תקופה מסוימת.⁷ הופמן ממשיך

⁵ על תהליך הפרסונליזציה ראו את הכתבה: <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/the-future-of-personalization-and-how-to-get-ready-for-it>

⁶ ראו יותר בכתבה מאת ד"ר עזר גולד: <https://www.makorrishon.co.il/judaism/330159/>

⁷ Hoffman, L. A. Beyond the Text: A Holistic Approach to Liturgy. Indiana University Press, USA. 1987. Page 2

בטענתו וכותב כי לאורך שנות חייהם של כל האנשים, אנחנו מחפשים דרך להכניס טקסים אל החיים, בנוסף לטקסים הדתיים, מדינת הלאום הכניסה טקסים לחיים של האזרחים, תנועות הנוער הנהיגו טקסים, ואפילו מסגרת העבודה יוצרת ומקיימת טקסים. משמע, כל מסגרת חברתית-תרבותית בונה טקסים ומשפיעה על טקסים קיימים, קל וחומר מגיפה המשנה את החיים של כל העולם. על הקירבה בין ליטורגיה לבין החיים, הופמן כותב:

"I want only to shout as loudly as I may in favor of taking such things [rituals of the day to day life, rituals of the State and rituals of different educational groups] seriously as liturgies, that is, as acted-out ritual involving prescribed texts, actions, timing, persons, and things, all coming together in a shared statement of communal identity by those who live with, through, and by them. If we learn to see the liturgy as transcending words, even great words, we inherit a window on the past and present alike, in which the image on the other side of the glass may look remarkably like ourselves."⁸

דרך הופמן, אנחנו מבינים כי כל טקס שאנחנו מייצרים, בהווה או בעבר, בעצם מרכיב מראה ובה משתקפת תמונה די קרובה למציאות עצמה. בעקבות זאת, אנחנו יכולים להבין את הטקסים שהתקיימו, ואת הדרך בה הרבות והרבנים התמודדו עם מגיפת הקורונה כמראה של אותה תקופה. כל שכן, אפשר להבין בתקופה הזו ולנסות להבין מהם השאלות שמנסים לענות עליהן.

בספרו, הופמן מנסה להסביר כי הליטורגיה מושפעת מהמרכיב היסטורי-חברתי באופן שווה או אפילו באופן יותר חזק מהמרכיב הגאוגרפי.⁹ עם הטענה הזו, אנחנו מתחילים לנסות להבין את ההשפעה של הקורונה בחיים הקהילתיים של התנועה הרפורמית בארץ ישראל.

ההשפעה של הקורונה על בתי הכנסת קיבלה הרבה התייחסות בחברה הישראלית, בעיתון 'מקור ראשון' הייתה סידרה של כתבות על הנושא. באחת מהן, מאת אלחנן ניר, נאמר כי בזמן "שבו גלינו מבית הכנסת, מונחת גם הזמנה הזדמנות לגלות אותו מחדש, להתבונן מעט מבחוץ ולעשות סוג של חשבון נפש ביחס אליו - אישי וקהילתי."¹⁰ כתבה זו ממחישה כי השפעת הקורונה על אורח החיים היהודי, והצורך בבחינה מחודשת

⁸ Ibid. Page 3

⁹ Ibid. Page 69

¹⁰ "פרויקט מיוחד: בית הכנסת אחרי הקורונה." פורסם באופן דיגיטלי ב-15/05/2020. בקישור: <https://www.makorishon.co.il/judaism/228871/>

שלו, קרתה ללא גבולות וללא הבחנה בין זרמים. כל הקהילות בישראל ובעולם נאלצו להתמודד עם איסור התקהלויות.

כל זרם ביהדות התמודד באופן אחר. על הנושא הזה כתבה פרופ' רות לנגר מאמר, הנקרא "Jewish Liturgy During Covid-19 Pandemic: Vignettes from Boston Suburbs".¹¹ היא בחרה לחקור שלוש קהילות, כל אחת מזרם אחר ביהדות - קהילה רפורמית בשם בית אלוהים, קהילה קונסרבטיבית בשם קהילת ישראל וקהילה אורתודוקסית בשם שערי תפילה - באזור בוסטון. היא מתארת כי, בנוסף לקיום של זרמים שונים ביהדות ארה"ב, אחת הסיבות שאפשרה מגוון כל כך עשיר של התמודדויות היא ההיעדר של רבנות מרכזית שמאחדת הרבנים והרבנות של הזרמים האלה. אחד הנושאים שלנגר השוותה במחקר שלה היה העניין של מניין, כיצד להתפלל בתפילת של יום חול ובתפילת יום שבת/יום טוב. בנוגע לקהילת בית אלוהים, הקהילה הרפורמית, לנגר גם כותבת כי אחד האתגרים היה "עייפות ZOOM". מושג זה נכנס לאוצר המילים של כולנו החל מימים שעבדנו, התפללנו, למדנו ופגשנו משפחה דרך המסך השחור. גם לאולם התפילה, הכלים הדיגיטליים נכנסו ובעקבות זאת, הרבות והרבנים היו צריכים להגיב לכך. כל רבה פיתחה את הגישה שלה, לעשות תפילה יותר יצירתית, פחות ארוכה, אנחנו נחקר את הגישות השונות בראיונות שעשינו במחקר הזה.

נציין רק כי היהדות התמודדה מאז ומתמיד עם הנושא של שימור וחידוש, ולכן כותרת העבודה מדברת על סיני (בעל ידע רב, שאינו מחדש אלא דבק בדברים ככתבם וכלשונם) ועוקר הרים (בעל יכולת שכלית גבוהה, שמביא חידושים, ברכות ס"ד ע"א) - שנפגשו בזום.

המסקנות של רות לנגר היו כי ההחלטה להיכנס לעולם הטכנולוגיה ולהתפלל דרך כלים דיגיטליים חיזקה את הקהילות והצליחה להרחיב את מעגל הנוכחים בתפילות עם יצירתיות. בסוף, לנגר כותבת כי החוויות החדשות של תפילות דרך העולם הדיגיטלי ישפיעו על המשך הקיום היהודי. גם לנגר מבינה כי אנחנו ביישומה ובעיצומה של מהפכה, והיא לא מנסה לבא את ההשפעות של התקופה הזו לעתיד היחס בין היהדות, תפילה וטכנולוגיה.

בנוסף למחקר של לנגר בארה"ב, פרופ' הרבה דליה מרקס כתבה מאמר בשם "Liturgical Responses to Catastrophe: A Preliminary Outline".¹² גם מרקס כותבת כי אין אנו יכולים להבין את ההשפעות של תקופה הזו בשלמותן על היהדות. למרות זאת, מרקס מצביעה לכיוונים אפשריים של השינויים המתרחשים

¹¹ Langer, R. Jewish Liturgy During Covid-19 Pandemic: Vignettes from Boston Suburbs. In: Feulner, H. J. and Haslwanter, E. (Eds.) *Worship at your own risk?* Aschendorff, Munster. 2020 Pages 445-457

¹² Marx, D. *Liturgical Responses to Catastrophe: A Preliminary Outline*. Presented in Oxford Summer Institute, July, 2021.

בעת הזו. לפי המאמר, היהדות בתוך העולם הדיגיטלי מאפשרת חיבור בין קהילות או אנשים ממדינות רחוקות אחת מהשנייה. רבות ורבנים שהובילו תפילות דרך כלים דיגיטליים הצליחו "להגיע" למקומות אשר לא היה אפשרי לפני כן, אלא בטיסה של 16 שעות. בעקבות זאת, מספר המתפללים גדל, במיוחד בתפילות של חגי תשרי בקרב קהילות רפורמיות ששידרו את תפילתן. עוד השפעה שדליה מרקס כותבת עליה היא רשתות חדשות שנוצרו במהלך הסגרים, מעין קהילות עם מטרות ספציפיות, כגון לימוד דף יומי או אפילו קהילות חדשות שנפגשות רק במרחב הדיגיטלי. במקביל ללגו, מרקס גם מצביעה על היצירתיות של התפילות הדיגיטליות: אנשים היו צריכים להתמודד עם חסרים או לבנות חוויות חדשות כדי לערב את חברי/חברות הקהילה.

מרקס גם כותבת כי מגפת הקורונה זירזה מאוד את הכניסה של הטכנולוגיה לאולם התפילה, וכנראה תשנה את העתיד של הליטורגיה וחויית המתפלל ביהדות. במילים של החוקרת:

"(...) we can discern how the COVID crisis catalyzed connections and changes that may have occurred anyhow, albeit at a much slower pace."¹³

מעניין לנתח את השינויים האלה בהקשר של אותנטיות בנוגע לדת וטכנולוגיה. חוקר הדתות בכלים דיגיטליים ששא א. ק. סקוט כותב¹⁴ כי מרכיב אותנטי לגבי פולחן דתי המתרחש באמצעות האינטרנט הוא מושג שנמצא בבנייה מתמדת. דהיינו, מרכיב ליטורגי/דתי אותנטי/מקורי מוגדר כמרכיב הקיים בפולחן של קהילה מסוימת ושחברי/חברות הקהילה חווים אותו כמרכיב בלתי נפרד מהתפילה. במילים שלו:

In the context of religious practice, authenticity has two meanings that we must account for “here: first, authenticity is a category through which to judge whether or not certain ‘objects’ are a legitimate part of a religious system. These can be symbols, beliefs, locations, rituals, etc.

Secondly, it is a category with which to judge the participants in religious activity (...).¹⁵

אם כאשר אנחנו חוקרים את האותנטיות של פולחן דתי, אנחנו צריכים לקחת בחשבון את התהליך בנייה שלו כהשתנות מתמדת, עלינו לחקור אצל הקהילות הרפורמיות הישראליות מה יוגדר כאותנטי/מקורי במהלך כניסתה של הטכנולוגיה לאולם התפילה ומה יתקבע כמקורי לאחר זמן מה.

¹³ Ibid.

¹⁴ Scott, S. A. Q. 2016. Algorithmic absolution: The case of catholic confessional apps. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 11: 254–275.

¹⁵ Ibid. page 261

שאלת המחקר

לאור הספרות שסקרנו, ולנוכח האתגרים שהקורונה הציבה, השאלה המתבקשת היא כיצד כניסת הטכנולוגיה לעולם התפילה השפיעה על התפקיד הרבני, הן מזווית הרוחנית, והן מזווית הניהולית. שאלה כללית זו ניתן לפרוט לשלוש תת שאלות הקשורות זו בזו:

1) מהו תפקיד הרב/רבה בעיני הרבנים/הרבנות של שבעת הקהילות הרפורמיות הפועלות בסביבות אורבניות בארץ ישראל?

2) כיצד הרבנות/רבנים התמודדו ומתמודדים עם הטכנולוגיה, עם השפה הטכנולוגית, עם הכלים הטכנולוגיים ומה יישאר לעתיד של הקהילות שהם מובילים.

3) מהי עמדת הרבנים לגבי העבודה הרוחנית מול מסכים וכלים טכנולוגיים אחרים?

שאלות אלה עמדו במוקד הראיונות שביצעתי עם רבות ורבנים רפורמים מקהילות אורבניות בישראל. נושאי הניתוח מייצגים את הסוגיות שעלו מן התשובות, כך שהם נותנים מענה לשאלות ששאלנו, אך באופן שאינו חופף להן, מאחר והוא מייצג את הסוגיה כפי שהיא נחוות על ידי המשיבים.

לאחר ניתוח הראיונות מופיע פירוט נוסף לגבי מתודולוגית המחקר.

ניתוח איכותני של הראיונות

נושא 1: תפקיד הרב/הרבה

הקורונה הכריחה את האנשים להתמקד בעבודה יותר מזוקקת. ולשאול את עצמם - מה אני בתור רב. העצירה של התפילות הקהילתיות בין כתלי בית הכנסת הכריחה לחשב מסלול מחדש, בין אם רק מבחינת התפילות, או בכלל מהבחינה של - מה אני מביא/ה לקהילה כעת. אחד הרבנים אמר:

"עם תחילת הקורונה, היה סוג של הלם קהילתי. אנשים דאגו קודם כל לעצמם, לבריאותם, להבין מה קורה איתם ועם היקרים להם. רצו שהקהילה תספק להם להרגיש בטוחים, לקבל מענה גם בהיבטים קהילתיים וגם בתפילה. בלי הרבה פניות לעשות את זה בעצמם. רצו שהקהילה תיקח הובלה."

כאשר הכוונה כאן ב'קהילה' הינה למנהיגי הקהילה ולא לחברי הקהילה עצמם. אני מבין מהציטוט הזה שהקהילה דרשה ממנהיגותיה להוביל, שהרב או רבה יובילו את העשייה הקהילתית. מחצית הרבנים המרואיינים הרגישו שהקורונה אפשרה להם לתת מענה מסוג אחר בקהילה, מענה רחב יותר או הכריחה אותם להתמקד בתפקיד הרבני מאחר והתעסקויות אחרות ירדו מעל סדר היום. על הדעה שהמענה היה צריך להיות רחב יותר, רב אחד אמר:

"נכנסנו לעשייה אינטנסיבית אפילו ממה שהיה לפני הקורונה."

ורבה של קהילה אחרת אמרה:

"מאוד מורכב להיות רב של קהילה כשלא רואים את חברי הקהילה. השקענו הרבה מאוד אנרגיה בללמד אנשים איך להשתמש בזום. יש אנשים שהלכו לאיבוד, מכל מיני סיבות, ואז הקשר איתם נתקע."

על הדעה השנייה, לפיה התפקיד נעשה מזוקק יותר ונכנס יותר לעניינים טכניים. לכאן או לכאן, הקורונה דרשה מהרבנים להתמודד עם אתגרים בלתי מוכרים לפני כן. רבה מהקהילה בצפון אמרה:

"דבר ראשון, כמה דברים שהפסיקו, למשל הצהרון, וכל החוגים. דברים שללא מודעות, תפסו מרחב מאוד גדול בהתנהלות שלי עם הזמן שלי כמנכל'ית. [בתקופת הקורונה] היה לי זמן להתעסק רק עם אנשים, לא לאבד זמן עם מרחב אלא עם הקהילה."

רבה אחרת מסכמת את שתי הדעות במשפט שמחבר בין התמקדות פרטנית בחברי קהילה, לבין התמקדות בעשייה קהילתית וליטורגית, כאשר יש שילוב בין הצרכים המוגברים של אנשי הקהילה, לבין העובדה שמצידה כרבה, היא רוצה לספק יותר. במילים שלה:

"הרבה יותר צורך בליווי אישי של האנשים, שיחות טלפון, לשמוע מה שלומם, איך עוברים את התקופה הלא פשוטה הזו. להגביר את הקצב של הפעימה הקהילתית, פעימה של לימוד, בתחילת הקורונה למדנו שאנחנו צריכים להגביר את הנוכחות שלנו, קבלת שבת כל שבוע, הבדלה, לימוד כל שבוע במקום פעם בשבועיים."

רב אחר הבין שאנשי הקהילה זקוקים למענה קהילתי וראה הזדמנות להרחיב את עבודתו מעבר למרחב הליטורגי.

רב נוסף שראה את עצמו כמנכ"ל ורב, תיאר גידול משמעותי בתפקיד שלו כרב. הדבר בא לידי ביטוי במספר דברים - בהובלתו כש"צ כשהיה אפשר הרבה פחות להסתמך על חברי הקהילה, בלקיחת אחריות על

טכנולוגיה כרב צעיר בקהילה מבוגרת, וגם בהתחלה של תהליכים חדשים כמו בית מדרש ששאפו לייצר קודם ולא הצליחו. במילים שלו :

"התפקיד של המנהל תמיד היה יותר משמעותי לפני הקורונה, בזמן הקורונה הדמות הרבנית שלי קיבלה יותר משמעות. כרב יחסית צעיר המשמש כרב בקהילה יחסית מבוגרת. הפכתי כבירות מחדל לאחראי על טכנולוגיה. גם מבחינת מודעות לאפשרויות, אני בקשר עם ארה"ב והיצירות שנוצרה שם." לכך היה גם מחיר, כאשר לדבריו "להיות אחראי על הטכנולוגיה "לוקח" מהתפקיד שלי כרב."

במובן הזה הקורונה, פסק הזמן והשינוי הטכנולוגי שהמגיפה כפתה ליוו הזדמנויות לצמיחה.

אחת הרבות תיארה את המשך התפקיד בזמן הקורונה ללא שינוי מלבד בפן המעשי של הביצוע. היא אמרה :
"אין הרבה שינויים, פשוט להתארגן מסביב לאמצעים שונים. להבין מה עושים בכל תת קהילה, אם זה הגנים, אם זה קבלת שבת, ואיך נערכים לכל דבר ודבר. היה מאוד מהר. הצורך היה להגיב מאוד מהר, להראות נוכחות."

שני רבנים דיברו על האתגר בשימור הקיים בתוך תפקיד, זאת אומרת איך להמשיך את טקסי הקהילה ולהביא אנשים לתפילות כאשר לא כולם מסוגלים להשתמש בטכנולוגיה, וגם איך להתמודד עם האתגר הכלכלי שנוצר בגלל שחלק מהכנסות הקהילה מגיעו מטקסים. אחד מהם אמר :
"בזמן שלנו אנחנו צריכים לעשות יותר טקסים כדי להביא כסף לקהילה. יש לנו משימות שאין לרבנים בחו"ל. אני רוצה להיפגש עם יותר חברי קהילה, אבל מה הזמן שיש לי. חסר לי ההווי של החברותות החברתיות, ניהול לקוחות ואנשים שבאו לתפילות. איך אני יכול להכיר את האנשים שבאו וליצור איתם קשר שאני אוכל לדעת מה הכי טוב עבורם? אנחנו מוכרים פר אירוע, אנחנו צריכים להיות קהילה."

אפשר לסכם כי האיסור להיפגש עם הקהילה והכניסה הפתאומית של הטכנולוגיה לארגז הכלים של הרב גרמו לשינוי מהותי בעשייה של הרבות והרבנים. אם כמה מהמרואיינים הצביעו על הרחבת התפקיד, אחרים הצהירו כי העשייה שלהם דווקא הצטמצמה. כמובילים של הקהילה, הרבנים/הרבות הפכו לעוד ריבוע במסך שחור, אבל ריבוע "שמייצר את החלל המשותף" כפי שרבה אחת אמרה. הרבנים/הרבות הצטרכו לחשוב מחדש את הדרך שלהם להוביל את הקהילה ולבנות תכניות חדשות עם דגש על ה WELL BEING של חברי וחברות הקהילה.

נושא 2 : עיסוק הרב/הרבה בין טכנולוגיה לבין התפילה

מהדברים של ארבעה מהרבנים עלה כי המציאות משנה את התפילה. במילים של רב מבין המרואיינים :

" בעולם היהודי לאור הדורות, המציאות הכתיבה את אופי התפילה וחיי בית הכנסת. הקורונה נכנסה לקהילה ופגעה בנו. הקהילה הרפורמית פחות רגישה לשאלות על מצלמה בתוך בית הכנסת. התחלנו לעבוד מאוד מהר בפייסבוק. הזום היה כלי לשיעורים ולאט לאט התחלנו גם להתפלל בזום. בערב פסח עשינו מפגש קהילתי מאוד מוצלח וגם בפורים, אפשר לראות במספרים כמה נכנסו לקריאת מגילה. מספרים שלא דמיינו. השידור שלנו היה טוב יותר משידורים כי לא שידרנו הצגה מבית כנסת. כל הזמן בחרנו להתפלל מהבתים שלנו, ההפקה היא שכל הזמן ראית מישהו בעיניים."

הכניסה המיידית של הטכנולוגיה לחיי הקהילה הכריחה את הרבנים לחשוב כיצד לחבר בין חברי הקהילה, בין מתפללים, לבין עצמם. רבה אחת אמרה:

"מאוד קשה לשלב תפילה עם אנשים בקהילה ואנשים בבית, צריך מישהו עם גישה מקצועית. לא על התוכן אבל למשל אני לא רוצה שבכל רגע מסוים מבחינת הדינמיקה של התפילה... ריבוי המבטים הוא קשה. המתפלל באולם בית הכנסת, לפעמים מסתכל לנוף, לפעמים עוצם עיניים, כשיש מסך עם 16 ריבועים של אנשים, אתה רואה את העיניים של המתפללים בורחות לשם, אנשים מאבדים את הריכוז."

כל רב ורבה דיברו על הקושי להיות מנהיג מרחוק. ועם זאת, המרחק גם הוביל לכמה סיפורי הצלחה. מעניין שפתאום המציאות הופכת להזדמנות. אחת התוצאות של המעבר לעולם הדיגיטלי היא הרחבת המעגל: אולם בית הכנסת התחיל לקבל אנשים מכל ארץ ישראל ומכל העולם. הרבנים והרבנות הרגישו שהחיבור בין משפחות, והעובדה שקל לחברי הקהילה להשתתף באופן פעיל בתפילות מביאים ערך מוסף לעשייתם. רבה אחת סיכמה את הנושא הזה במשפט:

"הגיאוגרפיה בכלל לא משנה." זאת אומרת, העשייה שלי כרבה הפכה להיות עולמית.

רב אחר מספר על תפילה בין לאומית שהוא ארגן עם קהילה בארה"ב ואיך הטכנולוגיה אפשרה את זה:

"ארגנו טקס שמחת-בת יחד עם קהילה בארה"ב, היה אירוע שתוכנן להיות אירוע בינלאומי. הייתה תפילה קהילתית שכולנו הרגשנו. ניצלנו את ההזדמנויות שהזום נתן לנו. היו יתרונות."

המציאות הקשה של הסגר הופכת להזדמנות של יצירה ליטורגית. למרות זאת, מחצית הרבנים המרואיינים דיברו על הקושי בהרכבת הקהל לקראת התפילה. במילים אחרות לבחור מי בקהילה יקח תפקיד כלשהו דרך המסך השחור, והמחצית השנייה לא ציינה את המעבר בהכרח כמכשול. רב אחד פתח את ליבו וסיפר לי:

"אני אגיד על עצמי, שב--22 שנים לפני קורונה, לא השתמשתי בטלפון או במחשב בשבת. ברגע שהבנו מה קורה ושנכנסים לסדר, היה לי ברור מהשבת הראשונה שאנחנו נתחיל לשדר בזום. עד אז, בקושי השתמשתי בזום."

אלא שמול הליטורגיה המוכרת של כל קהילה, רבה אחת הרגישה צורך להתמקד דווקא באנשים ולצמצם את התפילות. למשל, היא אמרה:

"המוקד הוא בלשמוע את האנשים ולא דווקא בליטורגיה. היה הרבה יותר מקום לשיתוף אישי, מה שלא היה לפני."

עוד נושא שהופיע בכמה ראיונות היה הצורך בלהיות אינטראקטיבי, כמעט פרסונלי. כך שחברי הקהילה ירגישו שהם חלק ממשושהם בונים, למרות הכל. רב אחד אומר על התהליך לקראת ההבנה הזו:

"בכמה השבועות הראשונים, זה היה מאוד לא אינטראקטיבי, זה היה מאוד מבוסס עליו במשרד עם המחשב. הנחיתי את התפילה מהמשרד. לאט לאט ניסינו להבין, גם בזכות מקומות שצברו נסיון, איך אפשר לערב את הקהל, לחלק תפקידים, לפתוח מיקרופון, בהתחלה לא היה כך."

ניתן להבין כי הרבות והרבנים לא היו רגילים לעבוד באופן ליטורגי/רוחני עם טכנולוגיה. מכאן נובעות גישות שונות, כגון לערב חברי קהילה או לרכז את ההנהגה בדמות הרבנית. המציאות חייבה מחדש על מהי מהות התפילה, כיצד מחשבים הצלחה בעניינים ליטורגיים, אם נחשוב כי השתתפות של הרבה אנשים זו הצלחה, אז הרבנים/הרבות הצליחו להגיע למספרי שיא, אבל האם זה המדד?

נושא 3: איך המרחב הדיגיטלי משפיע על הליטורגיה של כל קהילה

כשעוברים לתפילה באמצעות כלים דיגיטליים, הליטורגיה דורשת שינוי מהותי. רב אחד מסכם את ההבנה הזו, במילים שלו:

"חזרנו לראש של התנועה הרפורמית, התפילה שלנו בגלל השיקולים הכריחה אותנו לחשוב מה אנחנו רוצים להתפלל."

דרך אחת להתמודד עם המציאות החדשה היא להשקיע בתפילה יותר שיתופית, כמו שרבה אחת מספרת:

"התפילה השתנתה בצורה די דרמטית. הדבר הכי בולט היה שעשינו חלוקת תפקידים כל יום שישי. היו אנשים שרק הסכימו לקרוא, היו אנשים שרצו לשיר... כל חלק בתפילה מישהו אחר הוביל. התפילה באופן דרמטי התקצרה. משעה וחצי, ירד לשעה ורבע ומהר מאוד ירדנו לשעה ולפעמים אפילו פחות משעה."

צורת התפילה השתנתה בגלל הדרך שהיא נמסרת. רב אחר טוען שהתפילה באמצעות כלים דיגיטליים לא יכולה להוות את עיקר העשייה הרוחנית:

"בלי קשר לעניין של נסיעה בשבת או לא, אני מאוד מאמין בעניין שקהילה צריכה להיות קהילת חיים. גם בעיר, יש חשיבות מאוד גדולה שקהילה תהיה אנשים שחולקים את החיים ביחד. מאוד חשוב להתפלל לחברי הקהילה החולים, אבל יותר חשוב להביא סיר מרק. קהילה וירטואלית לא יכולה להביא סיר מרק לחולים, אני מאוד מאמין בזה. יש עניין בלהיות שכנים פיזית."

אנחנו רואים שהקושי של הרב הזה הוא משותף לעוד רבנים בעניין שאף פעם לא חשבו על תפילה באמצעות כלים דיגיטליים. רבה אחת אמרה:

"עברנו מ-1000 בשימוש בטכנולוגיה. לא היה משהו שחשבנו לעשות. לא היה בתכניות עבודה שלנו, 1000 שעשינו רק את זה. לא היה אלא וירטואלי. מבחינה ההצלחות, חוויתי את כל החודשים האלה כעקומת למידה ארוכה."

כהמשך להרעיון שכל התהליך היה מאוד קשה ודרש פתרונות חדשים לשאלות שמעולם לא חשבו עליהן, רבה אחת סיפרה:

"למדנו בדרך הקשה. עד שקנינו מצלמה יותר טובה, עד שמיקדנו אותה. הפכנו את מיקום של ארון הקודש. סידרנו מסך מאחורה גם כדי להסתיר את הבלגן. אנחנו היינו שם, אז לא ראינו מה שאנשים ראו. קלטנו וסידרנו מחדש את כל האולם. למדנו את זה, הייתה לנו עקומת למידה. איך לשדר בפייסבוק? לא קלטנו את הפוטנציאל של זה. טכנולוגי ועניין ויזואלי. בית הכנסת הפך לאולפן שידורים."

אבל יש גם צדדים יפים וטובים לתפילה ברשתות החברתיות. רבה אחרת סיפרה:

"החשיפה היא עצומה בפייסבוק ובמידה מסוימת בזום וזה מאפשר לחברי הקהילה שגרים רחוק, בצפון או מחוץ לארץ או אנשים שעלו לארץ ולא יכלו להגיע, האנשים האלה התחילו להצטרף בגלל השידור בזום. מצד שני יש כמה חברי קהילה שנמאס להם מהזום. בהתחלה שידרנו רק בפייסבוק והשיעורים

היו בזום. התארגנו מאוד מהר. התפילות היו רק בפייסבוק, ולכבוד ט"ו באב עשינו תפילה בזום ואז התחלנו לשדר קבלת שבת בזום. הזום עזר, לא בעניין מספרי אבל נתן תחושה של קהילה ושל קשר עם הרבנים."

הרבנים היו צריכים ליצור מחדש את הקשר שלהם עם קהילתם. במילים של רב אחד:

"זה עיקר הסיפור של הקורונה, הצורך לחשוב מחדש, להגדיר מחדש ולא לשכוח שאנחנו משרתי קהל ויש קהלים שונים."

בגישה אחרת, רב מציף את העניין שהקהילה שייכת לחברים הקבועים ולא לאלה שבאים באופן נקודתי. הוא אמר:

"אני מאוד שמח על החברות וחברים מבחוץ שמצטרפים מכל מיני מקומות בעולם, זה נהדר, אנחנו נותנים להם משהו, אבל לא בשבילם, אני עושה את זה ככבוד לחברי הקהילה שלנו, שזו הקהילה שלהם."

הכניסה לעולם הדיגיטלי עקומת למידה מאוד אינטנסיבית מהרבות והרבנים. הם התחילו לבדוק מחדש את כל הכלים שהיו להם ואיך להשתמש בכל אחד ברגע הנכון. אחד הכלים שקיבל חשיבה מחודשת הוא הסידור עצמו. הסגרים הופיעו בשתי ראיונות כתזמון מושלם להכנסת הסידור החדש שהתנועה הרפורמית הוציאה לאור, במיוחד כי הסידור החדש נמצא כקובץ דיגיטלי שהרבנים והרבות יכולים להקרין במסך שלהם. רבה אחת מספרת שבגלל העיסוק בכלים הדיגיטליים, דווקא המעבר לסידור היה קל ופשוט. המעבר לסידור וקניית הסידור נתנו לקהילה להרגיש שהתפילה היא משמעותית. במילים שלה:

"שאלתי בקבלת שבת אחת, הצבעה האם הם רוצים מצגות או לראות אחד את השני. חד משמעית, הגרעין המתפלל החליטו שלמי שאין סידורים בבית, הם יקנו את הסידורים החדשים. אני כרבה החלטתי שאנחנו נעבור לסידורים החדשים. היה BOOST לקניית סידורים חדשים. אבל הם רצו לראות אחד את השנייה. כיום אני לא עושה מצגת, אין מצגת. אני כן מבינה את הערך של המצגת, נותן VISUAL אחר, אבל מעניין לקהילה שלי לראות אחד את השנייה. אנחנו באים לתפילה כדי להרגיש קהילה."

רבה אחרת מספרת שהאפשרות "לשתף מסך" בסידור החדש שהגיע לרבנים קודם כל בקובץ PDF הכניסה את הסידור באופן טבעי. ולבסוף, עוד רבה מסכמת:

"לגבי ליטורגיה, התחוללו כמה שינויים, קיצרנו את התפילות, ועכשיו חזרנו. תמיד הייתה תפילה ארוכה של שתיים, למשל עושים 7 עליות מאוד קצרות. התפילה הפכה להיות שעה וחצי. בוחרים לפני כל תפילה מה מדלגים ומה עושים. התחלנו להשתמש ב"תפילת האדם" ואנחנו מאוד גאים בזה."

ההבנה שהתפילה לא יכולה להיות אותה תפילה בתוך בית הכנסת או באמצעות כלים דיגיטליים היא לא הבנה מובנת מאליה. המרואיינים הבינו את זה ופעלו, כל אחד בדרכו, כדי לשנות ולהתמודד עם המכשולים החדשים, בינם חוסר עקביות בהשתתפות של חברי/חברות הקהילה. מכל האמור, אפשר להבין כי עדיין הרבנים צריכים ללמוד יותר על היכולות של הטכנולוגיה כדי להחליט מהי הדרך הטובה ביותר כדי להתפלל באמצעותה.

נושא 4: האתגרים בלהיות מוביל רוחני מול המסך השחור

כשהרבנים והרבנות נשאלו על האתגרים במובן החוויה הדתית, רובם חוץ מאחד דיברו על האתגרים שבין אדם לחברו. בעקבות זאת, אני מבין שהחוויה הדתית לרבנים המרואיינים היא חוויה קהילתית בין אנשים. רבה אמרה:

"חייבים לשלב אנשים בתפילה. חשוב לי שמי שבבית יש להם תפקיד בקהילה."

רב אחר אמר:

"זאת הזדמנות נהדרת לקבל אנשים, אנשים שלא היו מגיעים לשערי הקהילה. אבל יש בעיה אחרת, זה לא אנושי, זה לא לראות את אנשים בעין, לא להרגיש את הכאב. זה מאוד מנותק."

רבה מוסיפה שעכשיו שהקהילה מתפללת באופן היברידי, צריכים להתמודד עם הרגל שהם לקחו מהתקופה הטכנולוגית:

"כשחזרנו לקהילה, לא מעבירים את הלפיד במהירות כמו שעשינו ב-ZOOM. כיוון שאנחנו במודל היברידי, אי אפשר שכל שורה תעבור למישהו אחר. זה טוב רק כשכולם ב-ZOOM. כשאנחנו מנחים בקהילה, יש יותר חלוקת תפקידים, אבל לא באותה דחיפות. אנחנו משלבים את שני הדברים."

מעניין לראות שרב אחר מתייחס למניין הפיזי כמודל הראוי לתפילה, לדעתו העולם הטכנולוגי בא במהירות רבה וכך גם יעבור. הוא אמר:

(האתגר הוא) "להיות במניין, העניין של המניין מקבל עוצמה גדולה. הקהילה הפכה להיות משהו שאנחנו צריכים כדי להתפלל. אנחנו צריכים לשמר אותו ולהחזיק אותו. האמצעים הדיגיטליים זו המתודה

לעכשיו. אחרי הרבה שנים שהתייחסתי לעולם הדיגיטלי בבוז, אפשר עדיין למצוא ניצוצות קדושה, זו עדיין קליפה ולא מהות. בכוונות הנכונות אפשר להעלות גם שם ניצוצות של הקדושה. זו לא המטרה בפני עצמה. אני רוצה שהוירטואלי יעזור לנו להיות קהילה חיה ופועמת כדי שנוכל לחזור לקהילתיות המלאה. "

היחידה שדיברה על החלטה מתוך התפילה כשנשאלה על האתגר בחוויה הדתית, התייחסה להחלטות של מה להתפלל בתוך מסגרת שהיא טכנולוגית. היא אמרה :

(האתגר הוא) "לדייק בליטורגיה. יש יותר מבחר כשמגיע לאיך להתפלל."

לרוב, בעת התפילה הרבות/הרבנים דואגים כי האנשים יהיו איתם, שאף אחד לא ירגיש לבד. זו מסקנה מאוד חשובה שעוזרת לנו לכוון את התרומה של הטכנולוגיה : אם היא מאפשרת לאנשים להשתתף ולהרגיש שהם חלק, היא עוזרת. מצד שני, אם הטכנולוגיה מייצרת צופים בלתי נראים, היא יכולה להרחיק את הרב/הרבה מהמטרה שהיא לבנות קהילה דרך התפילה.

נושא 5 : הטכנולוגיה מעבר לתפילה, איך רבנים/רבות התמודדו עם תפקידם כמנהיג/ה קהילתי/ת

בעניינים ארגוניים, הניתוק מהקרבה הפיזית גרם לרבנים ורבות כמובילים בקהילות להתמודד עם שינויים מאוד חשובים. במילים של רב אחד :

"בזכות הקורונה, מה שאנחנו למדנו יאתגר אותנו לאחר הקורונה."

הוא מתכוון לזה שכל השינויים באופי התפילה, כל הדאגות לפני התקהלויות, וכל הריקמה החדשה שנוצרה בזמן קורונה ימשיעו להשפיע עלינו גם לאחר סוף הנגיף. במילים של רב אחר :

"אנחנו בבעיה, כי התרגלנו לתפילות קצרות במהלך הקורונה, אם אנחנו חוזרים למתכונת של תפילה ארוכה, האם נאבד אנשים? יהיה לאנשים סבלנות לשמוע דרשה של ילד בר מצווה בשחרית שבת? הקורונה הכניסה אותנו לשינוי והתחדשות, זה מאוד מורכב, לחשוב מה מצלמים, מה מקרינים, איך מדברים עם רחבי קהילה, מה יישאר לעתיד?"

בין המרואיינים, שניים ציינו את החשיבות של המפגש פנים מול פנים, בעוד שהאחרים ציינו שינויים לוגיסטיים בלבד.

רבה אחת ביטאה עמדה של החשיבות של המפגש פנים מול פנים, ואמרה :

" יש שיעורים שברור שימשיכו להיות בזום כי מגיעים אנשים מכל הארץ, ויחד עם זאת, אין תחליף לשיעור פנים מול פנים. הדינמיקה היא אחרת, האנרגיה."

שתי קהילות פתחו ועדה חריגה לזמן המגיפה ושאר הקהילות חיזקו את הדפוס הקהילתי שהיה קיים קודם.

הוועדה החריגה הייתה אחראית על להתקשר לאנשים ולדאוג שכולם מוחזקים. רבת הקהילה אמרה :

"צוות קורונה - חלק מהצוות התמיכה. עשינו קבוצות של 10 אנשים, וכל יום שישי הרמנו טלפון כדי לדאוג ולטפל בצרכים של האנשים שהיו מחולקים בקבוצות האלו."

לעומתם, בקהילה אחרת, השתמשו בוועדה קיימת כדי לבצע אותה משימה :

"אשכול קהילתיות הופעל כדי לעשות סבב טלפוני לקראת פסח, ניסינו לארגן אירוח דרך הזום כדי שאנשים לא יהיו לבד בליל הסדר. זו הפונקציה היחידה שהופעלה באופן אינטנסיבי."

פרויקט אחד שאני רוצה לציין הוא פרויקט "גמילות חסדים טכנולוגיים" שקהילת אור חדש פתחה. אני חושב שהפרויקט הזה מבטא את הגמישות ואת ההובלה בזמן של שינויים בחברה. הרבה מסבירה :

"גמילות חסדים הפכה להיות טכנולוגית. הקהילה גייסה תרומות בפסח כדי לקנות מחשבים למשפחות שאין להם והילדים צריכים ללמוד. תרומה של מסכים. חלק מהמרחב הקהילתי צריך להפוך לטכנולוגי, גם העשייה. שאנשים יישארו מחוברים. נלחמנו נגד DIGITAL GAP, וגילינו שזה לא קשור לגיל אלא לדברים אחרים."

רבה אחת השתמשה במושג חדש, שהוא פרסונליזציה של הדת. כל קהילה הייתה צריכה להתאים את התפילה ואת העשייה למען הציבור שהגיע או הטקס המצומצם שהתקיים. כך שנוצרה סביבה חדשה שמאפשרת לרבנים ליצור טקסים, תפילות ותהליכים אפילו יותר מותאמים אישית לכל צורך. במילים שלה :

"מבחינת הבר מצוות, התחולל משהו מאוד משמעותי, כשעושים טקס בפארק למשפחה, המשפחה בוחרת איזה אופן תפילה היא רוצה, יותר מסורתית או פחות. מדובר בטקסים במנחה, כי בשחרית אנשים באים לתפילת הקהילה. כשזה לא עם הקהילה, המשפחה יכולה לבחור. תהליך הפרסונליזציה

קשור לקורונה, כי לא היה קורה במצב אחר. קרה כי מצאנו את עצמנו מול משפחה חילונית, בחצר שלהם או בפארק ועכשיו אנחנו צריכים לחשוב איך להתאים את עצמנו. לקח לנו חודש חודשיים להבין את זה, אבל חשבנו והחלטנו. זו אפשרות שנפתחה לנו בקורונה, לפני זה אהבנו לראות את עצמנו כקהילה שמייצגת ענף שיש יותר ידישקייט ומסורתיות. "

עוד מונח מעניין שצף בראיון אחד לגבי ההתמודדות של רבנים עם השינויים הקהילתיים הוא "טשטוש הגבולות", הרבה שדיברה על זה אמרה שהמפגשים בזום טשטשו את הגבולות של המסורת הקהילתית ואפילו של הליטורגיה. היא אמרה:

"אני מוכרחת לפתוח טלפון בשבת כדי להגיע לקישור של התפילה. לא עשיתי את זה קודם. אחרי שנה נראה טבעי, אבל זה לא. רואים את הזליגה אל תוך הטכנולוגיה בשבת. גבולות שהיו ברורים קודם, מתחילים להיטשטש. מעבר לשאלות ליטורגיות, כן הייתה שאלה לגבי העמידה, עומדים בקדיש או בתפילת העמידה? שאלה לגבי טליתות, בבוקר שלא מוציאים ספר תורה, כן מן הראוי שנהיה עם טליתות אבל בקבלות שבת הפסקנו להתעטף בטלית. לא עשינו לימוד על מקומה של הטלית. אבל תחושה של התאמה. זה מלאכותי כשאנחנו בזום. פתאום עכשיו בקבלת שבת, חזרנו להתפלל, לא היינו עם טליתות. גם זה סוג של השפעה של הקורונה. העובדה שהיה מאוד ברור איך מתנהגים בתפילה, ועכשיו רואים החלטות אחרות." בנוסף, היא יצרה הבחנה בין הליטורגיקה, לבין פעילויות אחרות של הקהילה: "מאוד מסכימה שהמושג של ישיבות בזום זה משהו שיישאר לאחר הקורונה. מיותר לעשות ישיבות פנים מול פנים. "

כמעט שנה של תפילות דרך כלים דיגיטליים הכניסה מנהגים חדשים. עלינו כמנהיגות של הקהילות ושל התנועה הרפורמית לבחון איך להמשיך מכאן ואילך. יש עמדה יותר שמרנית שלא מוותרת על החשיבות של המפגש הפיזי, כמו שרב אחד מצהיר:

"אני עדיין מאמין שהגוף הפיזי שלנו שכואב לנו וששמח לנו ושרעב, יש בו משהו והוא לא רק בגוף אלא בקהילה הפיזית. "

אבל יש עוד עמדה, שמחבקת את המציאות ורוצה להכניס טכנולוגיה לקהילה באופן אחראי וחכם. רבה אחרת אומרת:

"אני מצפה לממן לכולם את טכנולוגיה של VR כדי שהיברידי ישים אותנו באותו מרחב. כיצד להשתמש בVR וכיצד להוריד את הVR כדי שהנוכחות הפיזית תישאר חשובה. אם נהיה פתוחים, אני מוכנה להיות

הרבה החלוצה. זה יביא אותנו לדרגות של רוחניות, זה ישחרר אותנו מהפיזי וייתן לנו רובד אחר של דמיון. יהיה כל כך מדהים שאתגר יהיה להוריד את המשקפיים. מי שלא יפחד, יהיה מדהים! מרגש ברמות."

אם מהצד הארגוני הכלים הדיגיטליים עזרו לבצע את העבודה ביעילות, מהצד הליטורגי זה עדיין סימן שאלה אחד גדול. יש רבות/רבנים שבעד הכניסה של טכנולוגיה ליום של התפילה ומברכים על החדשנות, ויש רבנים/רבות שמתנגדות לכך. עדיין יש לנו עבודה לפני שנדע באופן יותר יציב כיצד לערב טכנולוגיה בעשייה הרבנית מבלי לפספס את המרקם האנושי של הקהילה. כל רבה ורב מנסים לתרגם למילים שלהם מה הם רואים, וזה יוצר אוצר מילים חדש לגמרי שנכנס לקהילות רפורמיות, למשל DIGITAL GAP, תפילה עם VR, וטשטוש גבולות בין המתפלל לבין המסך.

נושא 6 : אין חזרה לאחור, אילו חידושים ימשיכו בקהילה?

רבנים של שתי קהילות אומרים בבירור שאין חזרה אחרי כניסתה של הטכנולוגיה ליום של הקהילה. רבה אחת אומרת שאפילו אם הטכנולוגיה לא תהיה בתוך אולם בית הכנסת, הוועדות הקהילתיות עדיין יעבדו דרך הזום. היא אומרת :

"אנחנו נישאר במודל היברידי בקבלות שבת, הלימוד שלנו כולו ב-ZOOM, ישיבות ועד כולן מתרחשות ב-ZOOM. אנחנו נגביר את התכיפות של הדברים שקורים ב-ZOOM, כי אנשים יותר זמינים. אני רואה בזה שינוי לטובה, אפשר לנו לתקתק ומשתמשים יותר חכם בזמן שלנו. כל הדברים היותר ארגוניים ימשיכו לקרות ב-ZOOM."

ורב אחר אומר שהיו יתרונות שהוא לא רוצה לפספס. במילים שלו :

"בקהילה שלנו לא תהיה חזרה לרגיל. יש שינוי יסודי בהרגלי הקהילה. קודם כל, האנשים שלא גרים בירושלים. לא הוגן להפסיק לשרת אותם. ללא ספק משהו יימשך, לפחות לכמה שנים (בעיניי לתמיד) בזום. מה שאנחנו מתכוונים כרגע, אנחנו מנסים להפוך את שחרית שבת ל(בעיקר)חווייה של פנים מול פנים. קבלת שבת, קבוצת שירה, קבוצות לימוד וחגים נעשה בזום ולא במרחב הפיזי."

לפי מספר התגובות, אנחנו מבינים כי זאת לא דעת הרוב, אבל ה"היברידי" יישאר. גם הרבות/רבנים שלא מצהירים על דעה זו לא מתכחשים לכך שהטכנולוגיה תהיה יותר ויותר נוכחת בחיים היהודיים, אבל אנחנו עדיין ממש בתחילת המהפכה הזו.

כשהרבנים והרבנות המרואיינים מסתכלים אל העתיד, הם רואים את החשיבות של המפגש פנים מול פנים. רבה אחת דיברה על האתגר להתמודד עם הטכנולוגיה החדשה, במילים שלה :

"האתגר יהיה איך להביא את הטכנולוגיה הזו לארץ. רבנים יהיו חייבים ללמוד את הטכנולוגיה כדי לשחרר אותנו ולהעלות אותנו לדרגה אחרת של רוחניות."

אבל שאר הרבנים ורבנות מעוניינים לחשוב כיצד להתחבר שוב לאנשים שלא באמצעות הכלים הדיגיטליים. דוגמה אחת היא רב שמסכים שהטכנולוגיה תמשיך לבצע תפקיד משמעותי אבל עדיין לא רואה איך היא תעזור לו להביא קהל חדש לקהילתו, הוא אמר :

"בקהילה שלנו לא תהיה חזרה לרגיל. יש שינוי יסודי בהרגלי הקהילה. (...) [האתגר] הגדול ביותר, זה ליצור קהילה חדשה בתוך הקהילה שלנו. איך אני אגיע לאנשים חדשים ומשפחות צעירות?"

רב אחר הבחין שהנגיף לא סתם הביא קהל חדש, אלא השידור באמצעים דיגיטליים יצר קהילה חדשה, הוא אמר :

"אנחנו לא אותה קהילה, אנשים לא יכולים להגיע, יש לנו קהילה חדשה. אנשים מחוץ לתל אביב הגיעו לכל שיעור ולכל תפילה. יש אנשים מחוץ לארץ שמרגישים בבית איתנו. ולהפך, יש אנשים שלא יודעים בכלל מה קרה בקהילה בתקופה הזו. מעל שליש מהאוכלוסייה לא רוצה לגעת בזום. אנחנו באתגר לחבר בין שתי הקהילות."

היחסים בין ישראל לתפוצות הוזכרו כנושא המדאיג לפחות רב אחד בין המרואיינים. הוא אמר :

"האתגר הראשון הוא לצאת מהקורונה, להתאושש חברתית ולהבין מה קורה. יהיה לנו אתגר לבנות מחדש את הקשרים והחיבורים שלנו מחוץ לארץ. נוצר ריחוק בין ארץ לבין חו"ל, ייקח עוד זמן עד שקבוצות יגיעו. עשוי להיות קשה להחזיר את הקשר שהיה לנו. בין ישראל לתפוצות."

אותו רב מודה שאחת התוצאות של הקורונה הייתה עיכוב בטיפול באתגרים קודמים. הוא מצביע לאתגר של ה"דור האבוד". במילים שלו :

"יש דור צעיר שאנחנו צריכים למצוא את הדרך למשוך אותם לקהילות שלנו או ליצור מעגלים חדשים. התקופה של הקורונה גרמה לעיכוב גדול במאמץ למשוך צעירים לקהילה. אנחנו צריכים לעבוד חזק על

התחדשות ומשיכה של קהל צעיר עם תוכן רלוונטי בלי לחשוש להגיד שיש דור ישן שעדיין קיים ויישאר איתנו. גם בלי קשר לקורונה, זה האתגר שלנו. צריכים עכשיו לחזור אליו."

שתי רבות מביאות את העניין החברתי כחלק מהאתגר של ההתמודדות עם הקורונה. הן מצביעות על הקורונה כעניין חברתי ולא שמות דגש דווקא על החלק הטכנולוגי כאתגר להמשך המנהיגות שלהן. במילים שלהן:

"האתגר הבא זה קצת בכיוון של לחזור לחגוג את הקרבה, להבין שלאורך זמן אנחנו לא נשרוד בלי אחד את השני. העיקר הבריאות, אבל העיקר זו המשמעות. בריאות זה דבר מאוד חשוב, תנאי הכרחי, אבל בסוף חשוב חיים עם משמעות. אנחנו קצת במרדף לבריאות אבל לא מדברים על משמעות."

ורבה אחרת מוסיפה:

"מלחמת החרדות. המגפה הזו היא מגפה לא במובן הגופני אבל בשני היבטים אחרים, זו מגפה טכנולוגית/תקשורתית, תודעתית/פוליטית. מבחינת טכנולוגיה, רמות מידע ודעות שאנחנו לא יודעים איך להתמודד. מבחינת תודעתית/פוליטית זה פשוט הרס של מערכות הגנה כריקמה אנושית חברתית. נוצרת כאן הפרדה חברתית מאוד גדולה."

אציין כי אף רב/רבה לא דיברו על טכנולוגיה כאפשרות להתמודד עם האתגרים הקיימים, חוץ מהתעסקות עם התפילה באופן היברידי. אפשר להבין כי כאשר הרבות/הרבנים חושבים על אתגרים בעשייתם כמובילי קהילות, הם עדיין חושבים על האתגרים הישנים ולא רואים בכלים הדיגיטליים אופציה לפתור את המכשולים שהיו להם. אולי אנחנו קרובים מדי בכדי לחשוב על זה, אבל הלוואי והיינו תופסים את השנה האחרונה כהזדמנות לחדש ולהתחדש, לקדש את השינוי, לחבק אותו ולהוציא את הטוב ביותר ממנו כדי לבנות יהדות רלוונטית לדורות הבאים.

מתודולוגית המחקר

המחקר התבסס על ראיונות איכותניים כאמצעי להגיע למציאות של הקהילות הרפורמיות בתוך סביבה אורבנית, בישראל, במשך השנה האחרונה. חשוב לציין כי אנחנו כבני אדם תופסים את המציאות על ידי כלים מוגבלים והבנה מוגבלת, בעקבות זאת, כל מילה ומילה ממלאה תפקיד חשוב בניסיון להבין את המתחולל מחוץ לתודעה שלנו. החוקרות שמחה שלסקי וברכה אלפרט כותבות על הגישה הדקונסטרוקציוניסטית, שמנסה לתפוס דווקא מה שהמילים לא מצליחות לבטא. במילים שלהן:

"ברור אפוא שבאמצעות הלשון אנו בוראים אמירה כלשהי - שהיא שלנו - בדבר התופעה, אמירה שנוגעת בה, מתייחסת אליה, אך לא בהכרח מעבירה אותה, וכשהיא נוגעת בה היא עשויה גם לשנות אותה."¹⁶

כאשר אנחנו לומדים נושא כל כך קרוב, כמו המגיפה שמתחוללת כיום בעולם, כל מרואיין יוצר לעצמו את הנרטיב האישי שלו כמתמודד עם מצב חדש לגמרי, שאף אחד לא ציפה לו לפני כן. אנחנו לומדים עם החוקר רוזטל¹⁷ כי קיים הפרש משמעותי בין היסטוריית חיים לבין סיפור החיים. לגבי הקורונה, במיוחד בגלל שזו מציאות הנוכחת בחיים של המרואיינים כעת, ישנו קושי גדול למרואיין לנתח אותה. בספר "מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות" של העורכות רבקה תובל-משיה וגבריאלה ספקטור מרזל, קיימת תאוריה הנוגעת בדיוק בנקודה הזו, כתוב שם:

"פולקינגהורן מציע תהליך שבו החוקר בונה את הסיפור על פי המידע שמסר לו המרואיין ונותן לחומרים צורה נרטיבית משכנעת ואף דרמטית, בהתאם לתוכני הראיונות"¹⁸.

תאוריה זו מכנה את מלאכת החוקר "ניתוח של נרטיבים". המונח הזה מתאר היטב את עבודת המחקר הזו כי שאלות הראיון היו כתובות אבל כל מרואיין לקח אותן למקום אחר. ברברה חרדי, החוקרת הקשרים הסמנטיים עם המציאות, כותבת כי אין מנוס אלא לכבד את הנרטיב בשלמותו, כי כל חוויה שלנו בעולם מתגבשת להבנתנו דרך סיפורים.¹⁹ ואכן, אחרי כל ראיון, נעשה תמלול מדויק של הראיונות, ולאחריו סיכום ופרשנות בניסיון להלביש על כל שאלה את הנרטיב של המרואיין.

באותו עניין, החוקרות שמחה שלסקי וברכה אלפרט כותבות כי "אין החוקר יכול לחמוק מאחריות וממתן דין וחשבון על האופן שבו הציג מציאות כלשהי באמצעות הטקסט שלו."²⁰ בעקבות זאת, היה לנו חשוב לסדר את הפרקים של העבודה דווקא "תת נושאים" ולא כתשובות לשאלות ספציפיות. זאת מאחר שלא כל המרואיינים ענו לשאלות באותו סדר או לאותן ניסוח של השאלות.

הנושא הזה מוביל אותנו לעניין הייצוג בתוך המחקר. אוכלוסיית המחקר הייתה רבות ורבנים של קהילות אורבניות, שייכות לתנועה הרפורמית, ומגוונות בתוך חבריהן וחברותיהן. המרואיינים מכהנים

¹⁶ שלסקי, ש. ואלפרט, ב. דרכים בכיתבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. הוצאת לאור מכון מופ"ת, תל אביב 2007. עמוד 21

¹⁷ Rosental, G. Biographical research. In: C. Seale, G. Gobo. J. F. Gubriun & D. Silverman (Eds), Qualitative research practice (48-64); 2004 London: Sage.

¹⁸ תובל-משיה, ר. וספקטור-מרזל, ג. מחר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות. הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2010. עמוד 253

¹⁹ Hardy, B. Towards a poetic of fiction: An approach through narrative. Novel, 2, 5-14. 1968

²⁰ שלסקי, ש. ואלפרט, ב. דרכים בכיתבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. הוצאת לאור מכון מופ"ת, תל אביב 2007. עמוד 25

ומכאן בתפקיד של רב/רבה בתוך קהילתם במשך זמן מאוד מגוון, זאת אומרת, רבנים/רבבות עם ותק של עשורים וגם רבות/רבנים שנכנסו לתפקיד השנה. ראו בנספח מספר אחד את הנתונים האלה. אנו מכבדים הבדלים אלה ולא מתיימרים לייצר 'נרטיב רפורמי אורבני' אחיד. אנחנו מסתמכים על ההבנה כי לכל נרטיב יש תפקיד מרכזי עבור המרואיין, כך שמייצג את המציאות שלו. במילים של שלסקי ואלפרט:

"כל סיפור חיים של אדם הוא סיפור ייחודי. אין סיפור חיים אחד הזהה לאחר וכל סיפור הוא מציאות אישית ולא קבוצתית."²¹

כך שההתמודדות עם נגיף הקורונה השפיעה על כל רב או רבה בצורה אחרת ודרשה מהם להוביל את קהילתם בהתאם לאופי שלו/שלה. רשימת הקהילות הנבחרות כאוכלוסיית המחקר מופיעה בנספח מספר 1.

הצגת מהלך המחקר

לגבי תהליך הראיונות: לאחר בחירת הקהילות²², נשלח מייל לרבנים/רבבות ונקבעה פגישת זום של כארבעים דקות. השאלות היו חצי סגורות, דהיינו, הייתה תכנית של שאלות אבל כל מרואיין הוביל את הראיון למקום אחר. החוקרות תובל-משיח וספקטור-מרזל מחזקות את הבחירה הזו לפי תאוריה של מחקר על סיפורי חיים. במילים שלהן:

"ההנחה היא שהאסטרטגיה, שבחר המספר לספר בה את סיפור חייו, משקפת הן את המשמעות שהוא נותן לתופעות שחווה והן את הדרך שבחר להעביר לחוקר את המשמעות, שמבחינתו היא חלק בלתי נפרד מסיפור חייו."²³

ביחס למחקר שלנו, אם מרואיין בוחר לענות על השאלה של מהות תפקידו כרב קהילה עם תשובה על הפן הליטורגי או על הפן אדמיניסטרטיבי, זו בחירה שלו שמשפיעה על המשך השיחה. אם מרואיין בוחר לדבר על בחירתה כרבה בתהליך בניית בית לקהילה וכיצד הכניסה של האינטרנט השפיעה על התכניות שלה, גם זו בחירה שלה שמשפיעה על המשך הראיון.

²¹ שם, עמוד 116

²² הקהילות נבחרו על סמך היישוב בו הן נמצאות. בחרנו בשבע הקהילות הגדולות בתוך התנועה הרפורמית בישראל, שנמצאות בסביבה אורבנית שלא אפשרה לחברי וחברות הקהילה להיפגש במהלך הסגרים.

²³ תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. מחר נרטיב: תאוריה, יצירה ופרשנות. הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2010. עמוד 178

בדומה לקשר הפנימי בתוך כל ראיון בין הדברים שהמראיין משתף בהם, קיים גם קשר חיצוני בין הראיונות השונים. במילים אחרות, כל מוטיב המופיע בראיון מסוים משפיע על המחשבות של החוקר לקראת ראיון הבא. הראיונות התקיימו במשך כמעט חודשיים, והיה מקרה של שני ראיונות ברצף, כך שלפעמים ביטויים שרבה מסוימת מביאה לראיון משפיעים על המחשבה ועל איך המראיין מתבטא בעצמו.

נעשו גם שני ראיונות מחוץ לאוכלוסיית המחקר. ראיון אחד עם האחראי על טכנולוגיה ב-CCAR, גוף המייצג והמוביל את הרבנים הרפורמיים של ארה"ב. ראיון שני היה עם הרב של הקהילה הרפורמית בריו דה ז'אנירו. שני הראיונות האלה נתנו לי כיוון לקראת הראיונות עם הרבנים/רבות ישראלים. הרב דן מדווין שיתף איתי את התיזה הרבנית שלו, בה הוא כותב על התפתחות של כלי כתיבה בתוך היהדות ומראה שיש הרבה מאוד אפשרויות בנוגע ללימוד בין טכנולוגיה ליהדות. הוא גם שיתף איתי את העבודה שלו בארה"ב וכיצד הם מאתגרים את הגבולות של התפילה היהודית עם טכנולוגיה חדשה על הזמן, בתוך מסגרות שונות כמו מחנות קיץ ובתי כנסת עצמן. הרב סרגיו מרגוליאס, מריו דה ז'אנירו, כיוון אותי לשאלות רבניות שהוא שואל את עצמו, כמו למשל סוגיית הפרטיות בתקופה שכל התפילות מוקלטות. הוא כינה את המהפכה הטכנולוגית ביהדות כ"יהדות Z", כתזכורת לכלי דיגיטלי ZOOM ובנוסף מעין משחק מילים עם הביטוי "דור ה-Z", והוא גם תיאר את הנרטיב האישי שלו שלפני הנגיף התנגד עם כל כוחותיו לכניסתה של הטכנולוגיה לאולם תפילה וברגע שהכלים הטכנולוגיים איפשרו לו להתחבר לקהילה שלו, הוא קיבל את זה ולא רואה עתיד ליהדות ללא טכנולוגיה. משני הראיונות האלה הבנתי כי המציאות בארץ היא מאוד שונה מהמציאות בארה"ב או בברזיל, עקב כך, לא הכנסתי את הראיונות לאוכלוסיית המחקר, למרות שהם נתנו לי בסיס לחשיבה ולראייה של הסוגיות הרלוונטיות. מהראיונות הוצאתי את הנושאים הרלוונטים לשאלון של המראיינים הישראלים.

לגבי הרכבת הנושאים, תאוריות המחקר האיכותני שאינן פוזיטיביסטיות²⁴ ובעיקר התיאוריה הקונסטרוקטיביסטית²⁵ מגבות את הרכבת הראיונות על פי נושאים, בתנאי שמסירת המסר של המראיינים לא מוטה.²⁶ במחקר זה, יש לנו מגמה להעלות את המודעות לחשיבה על כניסת הטכנולוגיה

²⁴ "יישום של התפיסות האמפיריציסטיות בפילוסופיה של המדע והוא מבטא את רוח הנאורות המודרנית." בתוך שלסקי, ש. ואלפרט, ב. דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. הוצאת לאור מכון מופ"ת, תל אביב 2007. עמוד 41

²⁵ "הקונסטרוקטיביזם נשען על תפיסות פילוסופיות פנומנולוגיות והרמנויטיות, שהתפתחו בעיקר למן סוף המאה התשעה-עשרה וראשית המאה העשרים." Ibid.

²⁶ Rabinow, P. Representation are social facts: Modernity and post-Modernity in anthropology. IN: J. Clifford & G. E. Marcus (Eds) Writing culture: The poetics and politics of ethnography (234-261). Berkeley: University Of California Press, 1986. Page 236

באולם התפילה של קהילות רפורמיות ולשאל ולשאול לאן נושבות הרוחות של הטכנולוגיה בקהילה היהודית הרפורמית. המחקר מציג את הטקסט בפני עצמו, תוך נאמנות לדברי המרואיינים.²⁷

מסקנות מהראיונות ודיון

הרבות הרבנים הובילו את קהילתם בתקופה של שינוי גדול ובלתי צפוי. אף אחד לא היה מוכן למגפת הקורונה, קל וחומר לכל השלכותיה. הגיוני והוגן להגיד כי אף רבה או רב לא קיבל/ה הכשרה על מנת להעביר את מנהיגות הרוחנית והקהילתית שלו/שלה לעולם הדיגיטלי. כולם התמודדו והגיבו באופן אינסטינקטיבי. רבנים ורבות של קהילות עם יותר כסף מייד השקיעו במכשירים טכנולוגיים, בעוד שאחרים הסתפקו בחיפוש הכלי הדיגיטלי הזמין והמתאים ביותר. עלתה גם השאלה - מה מתאים ביותר למה, ונוצרו הבחנות בין תפילה לבין, למשל, מפגשי ועדות. על מנת שנצליח לחפש את המכשירים (HARDWARE) ואת הכלים (SOFTWARE) המתאימים לכל מפגש קהילתי, תפילה או לימוד, אנחנו נצטרך ללמוד עדיין הרבה.

עוד ציר הקיים בעקומת למידה הוא הציר של ההתאמה של הליטורגיה לאמצעים הטכנולוגיים. על נושא זה, ד"ר אלעזר בן לולו כותב:

" Streaming virtual prayer services changes the rituals' structures, such as the performance of traditional bodily gestures or the creation of new liturgical responses. Furthermore, I have found that the remote prayer services sparked a reflexive interaction between Rabbis and the congregants, as well as among the congregants themselves; the transition to cyberspace both connects the congregants' homes and inspires new dynamics and emotions."²⁸

בן לולו מחזק את הטענה כי יש להבדיל בין התפילה המתרחשת בקהילה, עם כל משתתפים באותו מקום, לבין התפילה המתרחשת באופן היברידי או באופן מקוון. טענתו מתקיימת במקביל לטענה של פרופ' הרבה דליה מרקס, כי השפה הליטורגית משתנה בהתאם להקשר שהיא נמצאת. במילים שלה:

²⁷ Fox, N.J. Intertextuality and the writing of social research, *Electronic Journal of Sociology* 1(2). https://www.researchgate.net/publication/258047466_Intertextuality_and_the_writing_of_social_research (page 2)

²⁸ Ben-Lulu, E. Zooming In and Out of Virtual Jewish Prayer Services During the COVID-19 Pandemic. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* (2021) 00(0):1–19

"Times of catastrophe, whether caused by natural disaster, persecutions, war, or anything else, were and are catalysts for changes to Jewish ritual procedure, the prayer services, and even the texts of prayers."²⁹

אמירה זו מחזירה אותנו למשפט של אחד הרבנים המרואיינים :

" בעולם היהודי לאור הדורות, המציאות הכתיבה את אופי התפילה וחיי בית הכנסת. הקורונה נכנסה לקהילה ופגעה בנו. הקהילה הרפורמית פחות רגישה לשאלות על מצלמה בתוך בית הכנסת. (...)"

הרבנים מודעים לכך כי במהלך הסגרים, והתפילות במרחב הדיגיטלי, בעצם נוצרו קהילות חדשות. קהילות של משתתפים מחו"ל, קהילות של אנשים שכף רגלם אף פעם לא דרכה בתוך בית הכנסת וכן הלאה. השאלה הנוכחית היא כיצד לשמר את האנשים האלה וכיצד לעבוד עם שתי קהילות, הקהילה הווירטואלית והקהילה הפיזית. את הקהילה הפיזית אנחנו מכירים, הרבות מכירות והרבנים גם. ועדיין נשאלת השאלה האם הקהילה הזו חוזרת להתנהל בדפוסים הישנים וללא שינוי כאשר מותר להתקהל. הקהילה הווירטואלית היא השאלה הגדולה יותר - זו קהילה טרייה מאוד, שנולדה מתוך אילוץ, ולא ברור אם תמשיך להתקיים.

כתוצאה מחוסר ההכשרה, והעובדה שהרבנים והרבות היו ללא ציפיות לקיים עבודה רוחנית/קהילתית דרך העולם הדיגיטלי, אנחנו מבינים כי הרבנים עדיין לא הפנימו את המגפה והשלכותיה כהזדמנות. אולי התגובה הזו מחוברת להרגשה של טראומה מול המגפה. ברגע שנשאלו על האתגרים הבאים, הרבנים רוצים קודם כל לעבור את התקופה שהם עדיין חיים, ואחר כך להשקיע אנרגיה בקהילה שלהם, שלא יכלו להנהיג, להוביל ולהיפגש כמעט שנה. הרבות והרבנים הם הם סוכני השינוי בתנועה הרפורמית ובחברה הישראלית כולה. על מנת לחדש ולהתחדש עלינו למצוא בתוך העולם הטכנולוגי את הדרך לחזק את התפיסה הרוחנית ואת המסר החברתי שלנו. זה יעוד שהטכנולוגיה פותחת לנו יותר אפשרויות להגשים אותו.

בעקבות זאת, אני רוצה להציע שלושה כיוונים שאנחנו - כלומר התנועה הרפורמית - צריכים לעבוד עליהם, הן ברמה ההכשרתית, הן ברמה התנועתית והן ברמה הקהילתית. נצטרך לעבוד באופן מאוחד ורשתי על מנת להתחיל להבין את ההשפעה של הטכנולוגיה על היהדות שלנו היום ומה יישאר ממנה

²⁹Marx, D. Liturgical Responses to Catastrophe: A Preliminary Outline. Presented in Oxford Summer Institute, July , 2021.

לעתיד של התנועה הרפורמית. כתוצאה מכך נוכל להתמודד בצורה יותר חכמה עם כניסתה של הטכנולוגיה לאולם התפילה ולהוביל את הנושא גם בקהילות מסביב לעולם. שלושת הכיוונים הם:

- דיונים בקרב מועצת הרבנים על האתיקה מאחורי הטכנולוגיה
- הכשרה טכנולוגית לסטודנטים הכוללת חשיבה על מקום הטכנולוגיה בתפילה
- הכנסת הנושא של טכנולוגיה לוועדות תפילה בתוך קהילות רפורמיות.

שימוש בטכנולוגיה בתפילות דורש מאיתנו לחשוב מחדש על הגישה שלנו לחווית המתפלל (שגם זה מושג חדש, בהשראת 'חויית משתמש' בטכנולוגיה). בדומה לשאלות הלכתיות אחרות שמועצת הרבנים המתקדמים בישראל נותנת להן מענה, אנחנו נצטרך לברר ביחד מהי הגישה שלנו לנושאים שלא חשבנו עליהם קודם. דוגמה אחת לנושאים האלה, היא הפרטיות של המתפללים. האם נכון לשדר תפילה באינטרנט עם מצלמה המכוונת למתפללים בבית הכנסת? יש מקום לכל רבה ורב להתמודד עם השאלה הזו, אבל אין כיום פורום בו רבנים יכולים להתייעץ על הנושא.

עוד שאלה שנצטרך להתמודד איתה באופן רשתי היא שאלת הטקסים המקוונים. כיום יש רבנים ורבות שמקיימים טקסי בר מצווה באופן מקוון בשלמותו, אבל באותו זמן לא מקובל לקיים קורס גיור מקוון. מהם הגבולות שלנו כרבנים מתקדמים על קיום טקסים ותהליכים דתיים בתוך עולם הטכנולוגיה?

הכיוון השני שאני מבקש מאיתנו לחשוב עליו, הוא הכשרת טכנולוגית לסטודנטים/ות לרבנות. אנחנו לא יכולים לסמוך על כך שכל סטודנט יגיע למוסד ההכשרה עם ידע על העולם הטכנולוגי, הכלים הטכנולוגיים, והמכשירים הטכנולוגיים. מעבר ל-ZOOM ושידור ב-FACEBOOK, יש אינסוף אפשרויות של כלים דיגיטליים שאנחנו יכולים להשתמש בהם על מנת לאפשר חוויה של קהילה ושל תפילה לאנשים. אנחנו צריכים לחקור את הנושא לעומק, להזמין מומחים ואנשי טכנולוגיה כדי ללמוד ביחד מהן האפשרויות שמאפשרות לנו להצליח לשרוד את המהפכה הזו וגם לשגשג באמצעותה.

הכיוון השלישי נכנס באופן לא מודע לכל הקהילות באופן פתאומי והחלטות התקבלו תחת הרגשת חירום. למרות זאת, כל קהילה צריכה לשאול מחדש על סמך הניסיון בשנה וחצי האחרונים, כיצד הטכנולוגיה עוזרת לקהילה להתחזק ולהתייצב. חשוב שכל רב ורבה יוכלו לנתח את השינוי בהגדרת ההצלחה של כשהם מתפללים במרחב דיגיטלי, הן במובן הרוחני, הן במובן הקהילתי.

מכל האמור ניתן לסכם כי עדיין יש לנו מה לחקור בעניין השימוש בטכנולוגיה מטעם קהילות, רבנים ורבות. העולם הליטורגי החדש, וכיצד אנחנו מתאימים את האמונה שלנו לאמצעי התפילה עדיין לא נחקרו לעומק, כי אנחנו בעיצומה של מהפכה.

מהפכה זו תוביל אותנו לשפה יהודית חדשה, ואיתה הדת והתרבות שלנו ימשיכו להיות רלוונטים להמשך של העם היהודי. יתרון מובהק של הכנסת הטכנולוגיה לאולם התפילה הוא כוח המשיכה לדורות הצעירים שנולדו בתוך עולם טכנולוגי. השפה הטכנולוגית היא הפתרון כדי שלא יהיה "דור אבוד", שעלול להתרחק מהיהדות. למרות זאת, ההתאמה והמעבר לעולם הטכנולוגי צריכים להתרחש באופן חכם, מבלי להכחיש את הצורך במניין, בקהילה ובמפגש פנים מול פנים, ועם חשיבה עמוקה על איך לשמור על החוויה הקהילתית וגם של עשייה. לקפוץ מהר מדי לתפילה אך ורק באמצעות כלים דיגיטליים יכול להרחיק יותר אנשים בטווח הקצר, לכן, אנחנו צריכים למצוא את הדרך ההיברידית. עם זאת, השילוב בין תפילה טכנולוגית לבין תפילה פנים מול פנים הוא לא שילוב מובן מאליו. השילוב הזה מזמין העמקה בחשיבה על חווית המתפלל מעבר למה שהרבנים רגילים כיום, כך שנוכל להרחיב את העשייה הרבנית אל תוך העולם הטכנולוגי.

רפלקציה אישית על העבודה

העבודה עם מחקר איכותני אפשרה לי להיכנס לעולם של הרבנות הקהילתית דרך זווית שמאוד מתאימה לי, שהיא חשיבה על גבולות היהדות והטכנולוגיה. שני הראיונות המקדימים שקיימתי עם רבנים מחו"ל עזרו לי להבין מהו הכיוון של העבודה ונתנו לי השראה לחשוב על כל מילה ומילה הנאמרת, כי באמת זה נושא חדש שכל אחד מייצר את אוצר המילים של עצמו/עצמה. הם גם חידדו לי, כעולה חדש, את ההבדל בין ישראל לבין התפוצות, והאתגרים שכל מקום מזמן. הראיונות עם רבנים ישראלים לימדו אותי עוד גישה לרבנות מול הקהילות, שהיא הובלה אל הבלתי נודע. בעקבות זאת, הבנתי שלרגע מסוים לא היה משנה אם היית רב קהילה במשך שני עשורים או חצי שנה, כולם התמודדו עם אותה בעיה. הבנה זו מעודדת אותי כרב היוצא לדרך בדיוק עכשיו.

אין לנו מושג כיצד תיראה התפילה היהודית בעוד עשרים שנה, בפרט התפילה הרפורמית, שהיא פתוחה יותר לחידושים. תקופת הקורונה, כמו שכתבו עוד חוקרות וחוקרים, רק זירזה את התהליך. בעקבות זאת, אנחנו חייבים להשקיע אנרגיה וזמן בלהבין כיצד להשתמש בטכנולוגיה לטובתנו. כשאני מדבר בלשון רבים, אני מתכוון לתנועה הרפורמית וליכולת שלנו להוביל שינוי בעולם היהודי. הגישה של הרבנים מול האתגרים של תקופת הקורונה הייתה גישה תגובתית, שאפשרה להם לקיים תפילה וקהילה בזמן הקשה הזה, אבל לא הייתה עליה חשיבה מראש, למרות שאנחנו חיים בעידן טכנולוגי, שנותן הרבה הזדמנויות לחיבור וצמיחה. אנחנו צריכים לשנות את זה ולבנות גישה חיובית כלפי השימוש בטכנולוגיה בתפילה.

עדיין יש הרבה מאוד נושאים שאנחנו צריכים לחקור. נושא ההמשך לעבודה הזו צריך להיות מדריך טכנולוגי לרב/רבה, שהוא בעצם לא רק טכנולוגי אלא גם מכיל שאלות מהותיות. אין כיום קובץ, מערך או מקום האוסף את מיטב הידע שיש לנו עד עכשיו, ואת ההתלבטויות שרבנים ורבות מעלים וכיצד הם מתמודדים איתן. עבודת כתיבה זו צריכה להיעשות כדי להכין את הדור הבא של רבנים ורבות להתמודדות עם אתגרים חברתיים וטכנולוגיים.

מרואיין	תאריך	קהילה	משך הראיון	יישוב	ותק
איילה שעשוע מירון	8.3.21	בת עין	51 דקות	ראש העין	17 שנה
אלונה ניר	18.3.21	קמ"ץ	37 דקות	מבשרת ציון	4 שנים
עודד מזור	21.3.21	כל הנשמה	39 דקות	ירושלים	שנה
דליה שחם	24.3.21	אור חדש	48 דקות	חיפה	שנה ו4 חודשים
חיים שלום	24.3	מבקשי דרך	46 דקות	ירושלים	4 שנים
מאיר אזרי + גליה סדן	26.4	בית דניאל	58 דקות	תל אביב	
ניר ברקין	6.3.21	יוזמה	34 דקות	מודיעין	7 שנים

שאלות דמוגרפיות: שאלות התחלתיות כדי להכיר את ההקשר בו הרב עובד.

- מהי הקהילה?

- כמה זמן אתה מכהן כרב בקהילה?

- כמה חברים יש לקהילה?

- איך אתה מגדיר את מגוון הדורות בקהילה?

- איך אתה מגדיר את תחלופת החברים בקהילה? האם יש מחזור של הצטרפות לקהילה במשך השנה?

- איך אתה מבין את התפקיד שלך בקהילה לפני עידן הקורונה?

- איך התפקיד הזה השתנה במהלך הסגרים והנגיף?

- מהו העיסוק המרכזי שלך במרחב הווירטואלי כיום?

שאלות על החוויה הדתית של הקהילה:

- מהו מקום התפילה בקהילה?

- איך אתה חווה את החוויה הדתית של הקהילה כיום?

- באיזה מובן המרחב הווירטואלי משפיע בחוויה הזו?

- איזה כלים טכנולוגיים עוזרים לך להתמודד עם התפילה מרחוק?

- מהם האתגרים שלך עבור יצירת חוויה דתית במרחב הוירטואלי?

שאלות על ארגון הקהילה/קהילתיות בזמן קורונה :

- תוכל לספר לי על שלושה שינויים מרכזיים שקרו בארגון הקהילתי בזמן הסגרים?

- איך השינויים האלה משפיעים על התפקיד שלך כמנהיג רוחני?

- איזו הצלחה במישור הקהילתי קרתה בזמן קורונה?

שאלות על העתיד :

- מה הקהילה התחילה לעשות בזמן קורונה שישאר לאחר שנוכל לחזור למבנה של

בית הכנסת?

- אם היית יכול לחזור בזמן, מה היית עושה שונה?

- מהו האתגר הבא של הקהילה במישור התפילתי?

- האם ואיך תקופת הקורונה תשנה את תפיסת התפילה שלנו, את הבנת הקהילה שלנו ואת עבודת הקודש

בכלל?

- Ben-Lulu, E. Zooming In and Out of Virtual Jewish Prayer Services During the COVID-19 Pandemic. In: Journal for the Scientific Study of Religion (2021) 00(0): 1–19
- Britzman, D. P. The question of belief: Writing poststructural ethnography. In: E. A. St. Pierre & W. S. Pillow (eds) Working the ruins: Feminist Poststructural theory and method in education. Routledge Press, New York & London. 2000
- Fox, N.J. Intertextuality and the writing of social research, Electronic Journal of Sociology 1(2). <http://www.sociology.org/content/vol001.002/fox.html>
- Hardy, B. Towards a poetics of fiction: An approach through narrative. Novel, 2, 5-14. 1968
- Hoffman, L. A. Beyond the Text: A Holistic Approach to Liturgy. Indiana University Press, USA. 1987.
- Kyngäs, H. (2020). Inductive content analysis. In The application of content analysis in nursing science research (pp. 13-21). Springer, Cham.
- Langer, R. Jewish Liturgy During Covid -19 Pandemic: Vignettes from Boston Suburbs. In: Feulner, H. J. and Haslwanter, E. (Eds.) Worship at your own risk? Aschendorff, Munster. 2020 Pages 445-457
- Marx, D. Liturgical Responses to Catastrophe: A Preliminary Outline. Presented in Oxford Summer Institute, July , 2021.
- Rabinow, P. Representation are social facts: Modernity and post-Modernity in anthropology. IN: J. Clifford & G. E. Marcus (Eds) Writing culture: The poetics and politics of ethnography (234-261). Berkeley: University Of California Press, 1986.
- Rosental, G. Biographical research. In: C. Seale, G. Gobo. J. F. Gubrium & D. Silverman (Eds), Qualitative research practice (48-64); 2004 London: Sage.
- Scott, S. A.Q. 2016. Algorithmic absolution: The case of catholic confessional apps. Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet 11: 254–275.

- "פרויקט מיוחד: בית הכנסת אחרי הקורונה." פורסם באופן דיגטלי ב15/05/2020. בקישור :
/228871/https://www.makorrishon.co.il/judaism
- שלסקי, ש. ואלפרט, ב. דרכים בכיתבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. הוצאת לאור מכון מופ"ת, תל אביב 2007.
- תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. מחר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות. הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2010.